

Sz. Kristóf Ildikó

„SÍR A LÉLEK BENNE, HOGY NEM TEMETHET ÚGY, MINT RÉGEN.” PESTIS ÉS LÁZADÁS DEBRECENBEN, 1739–1742*

*A jelen írás az eredeti, magyar nyelvű és ebben a formában mindeddig nem publikált változata angol nyelvű tanulmányomnak – KRISTÓF, Ildikó: „The Plague of the Plagues”, Epidemic and Riot in Debrecen in 1739/42, in YLIAHO, Timo – SCHREY-Vasara, Gabriele – NIINISALO, Susan (eds.): *The Third Finnish-Hungarian Symposium on Ethnology in Konnevesi* 20.-25. 8. 1989., Volume I., *Historical Sources*, Helsinki, Ethnos – Toimite, 1991, 64–77. Jelentősen rövidebb, ismeretterjesztő változata megjelent Kristóf Ildikó: A Pestis Pestise, Járvány és lázadás Debrecenben, Rubicon, I. évfolyam, 1990/6, 20–23.; A munka az ún. történeti antropológia és a mikrotörténelem magyarországi megjelenésének a hőskorában, az 1980-as évek végén-1990-es évek elején keletkezett, e megközelítések egyik képviselője. Hálás köszönettel tartozom a *Sárospataki Füzeteknek*, hogy ennyi eltelt év után megjelenhet.

Eredeti célkitűzésem az volt, hogy mentalitás-történeti-történeti antropológiai elemzés szándékával megvizsgáljak néhány magyarországi református közösség mindennapjait átható, 17–18. századi vallási előírást. A hétköznapi élet bármennyire is tanulságos monotóniája helyett végül egy olyan feszültséggóc vizsgálata mellett döntöttem, amely a 18. század első felének nagy pestisjárványa alatt egyik református mezővárosunkban különböző vélekedések összeütközéséhez, sőt, zendüléshez vezetett. A járványok társadalom- és kultúrtörténete, a betegségek népi és „felső” értelmezése, a lefolyásuk alatt megkívánt és ettől eltérő magatartások mindeddig kevés figyelmet kaptak hazai társadalomkutatásunkban. A történettudomány elsősorban demográfiai-statisztikai szempontból, néphitkutatásunk pedig a mágikus gyógyítóeljárások szempontjából hasznosított járványtörténeti adatokat, ahogy az alábbiakban hivatkozott munkák tanúsítják.

Ebben a tanulmányban az 1739 és 1742 közötti debreceni pestisjárványt oly módon igyekszem bemutatni, hogy a három év lokális eseményeinek *társadalom-, vallás- és mentalitástörténeti* vonatkozásait tárgyalom, s ezek összefüggéseire hívom fel a figyelmet.

Az Alföldön fekvő Debrecen a kora-újkor Magyarországnak mind kereskedelmi, mind kulturális szempontból az egyik központja volt. A 16–17. században virágzó távolsági marhakereskedelme, hat országos vására,¹ a 16. század közepétől pedig mint a református egyház bástyája, kollégiuma, nyomdája révén töltött be jelentős szerepet az ország életében. 1693-ig mezővárosi, majd szabad királyi városi státussal rendelkezett. Lakossága a 18. század elején több mint 20 ezer fő, túlnyomó többségében magyar és református vallású volt.²

¹ GYIMESI Sándor: Kereskedelem, közlekedés, hitelszervezet és társadalmi problémái, in RÁCZ István (szerk.): *Debrecen története*, II. kötet, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács, 1981, 353–384.

² KOVÁTS Zoltán: A népesedési viszonyok, in RÁCZ: i. m., 47–48.

Az 1739-ben kezdődő pestisjárvány az utolsó s egyben a legnagyobb volt a város történetében, kb. 8200 ember halálát okozta.³ Története a városi jegyző- és anyakönyvek, beadványok, levelezések, valamint a prédikációs irodalom gazdag forrásanyagából igen jól rekonstruálható.⁴

LÁSSUK ELŐSZÖR A PESTISES ÉVEK FONTOSABB LOKÁLIS ESEMÉNYEIT!

A Török Birodalom felől, Erdélyen keresztül terjedő járvány ellen 1738 januárjától hozott intézkedéseket a város. Zárva tartották és őriztették a kapukat, de egy év múlva már arra kényszerültek, hogy kijelöljék a pestiskórházként szolgáló épületeket. 1739 májusában a tiszántúli területek királyi egészségügyi főbiztosa (*sanitatis commissarius*), gr. Károlyi Sándor fertőzöttnek nyilvánította Debrecent, és lezáratta. A városon belül a járvány pusztítását a magsztrátus (városi tanács) a királyi Helytartótanáctól kapott rendeletek előírásai szerint igyekezett megakadályozni. Korlátozták vagy megszüntették a nagyobb csoportosulással járó munkákat és társadalmi eseményeket (aratás, szüret, vásár stb.), lezáratták és őriztették a pestises házakat. Szigorú szabályokat alkalmaztak a temetések során: külön pestistemetőt létesítettek a városon kívül, külön ún. „temetőembereket” és kocsisokat fogadtak a halottak kivitelére, a halottlátogatást, ceremóniális temetést, torozást pedig betiltották.

A levéltári iratok szerint azonban a város népe sorozatosan megszegte e szabályokat. Májusban és augusztusban pedig nagyobb zendülésekre, a karhatalommal való véres összeütközésre is sor került.

A pestis a téli hónapokban kezdett szűnni, s 1740 áprilisában az egészségügyi főbiztos feloldotta Debrecent a majd egy éves vesztégzár alól. Az 1740–1741. év a viszonylagos konszolidáció időszaka volt: újra tartottak vásárokat, újra rendben folyhattak a mezőgazdasági munkák, de a ki- és beutazás lehetőségei korlátozottak maradtak, mert a járvány még nem tűnt el az egész országból. Ekkor büntették meg a lázadásban résztvevők és más szabálysértők jó részét. Hálaadó istentiszteleteket tartottak, s felléptek a túlzott öröm megnyilvánulásai ellen: zenélni, táncolni még ekkor sem volt szabad.

1742 augusztusában újra Debrecen kapui elé érkezett a járvány. Ismét voltak szabálysértők, akik nem tartották be a pestises helységekbe utazás tilalmát. Decemberben észlelték az első megbetegedéseket, és újból lezárták a várost. Ezúttal azonban csak két hónapig tartott a vesztégzár: 1743 februárjában megérkezett a főbiztosság felmentő (*absolutionalis*) levele, s az élet lassan visszatért a megszokott medrébe.⁵

³ MOESS Alfréd – ROMÁN Éva: Az utolsó nagy pestisjárvány Debrecenben, in GAZDAG István (szerk.): *A Hajdú-Bihar megyei Levéltár Évkönyve VII*, Debrecen, Hajdú-Bihar megyei Levéltár, 1980, 127.

⁴ Tanulmányom a debreceni Hajdú-Bihar megyei Levéltárban az 1989-1990 évek folyamán végzett intenzív, kb. hat hónap időtartamú kutatómunkán alapul. A történeti forrásokhoz lásd még KISS Ernő: Pestisjárványok pusztításai Debrecenben, *Népegészségügy*, XII. évfolyam, 1931/1, 1–10.; MOESS – ROMÁN: i. m., 117–130.

⁵ Hajdú-Bihar megyei Levéltár, Debrecen (a továbbiakban HBmL), HBmL, IV. A. 1011/a. 35–38. kötet (1738-1743); Lásd még az 5. jegyzetet.

NÉZZÜK MEG KÖZELEBBRŐL, KIK VOLTAK A JÁRVÁNY SORÁN KIALAKULT KONFLIKTUSOK RÉSZTVEVŐI!

A királyi Helytartótanács által kiadott, egységes és országosan kötelező egészségügyi előírások oldalán, azok betartatása érdekében, a városi tanács irányításával, a prédikátorok, a helyi egészségügyi szervezet és a karhatalom tevékenykedtek. A magisztrátus a város vagyonos kereskedő- és iparosrétegéből került ki. Tagjai – mint egy vizsgálat kimutatta – szinte kivétel nélkül túléltek a járványt: valószínűleg inkább betartották az előírásokat, és olyan 40 év feletti korosztályt képviseltek, amelyet a járvány kevésbé érintett.⁶ A szintén az idősebb korcsoportot képviselő lelkészeknek feladatuk volt, hogy a Helytartótanács rendeleteit a szószékről is prédikálják, azok betartását a nép lelkiismereti kötelességévé nyilvánítsák. Közülük csak egy érintkezhetett közelebről is a pestises betegekkel: csak őt hívhatták a haldoklóhoz.⁷

A debreceni egészségügy szervezete ekkoriban kielégítőnek aligha volt mondható. Patika volt a városban, de elegendő gyógyszer nem: csak a vesztégzár feloldása után érkezett meg például a már 1739 tavaszán megrendelt gyógyszer mennyiség.⁸ A városban mindössze három orvos működött; a borbélyok számát csak egy 17. század közepi becslésből ismerjük, ekkor csak 30 főt számláltak,⁹ s közülük is csak az arra kirendeltek érintkezhetek a pestises betegekkel. Ez utóbbiak az ún. „pestilenciális prédikátorral” és a „pestilenciális bábával”, valamint a temetőemberekkel (*träger, vespillones*) elkülönítve laktak egy az e célra kiürített házban. A temetőembereket a feljegyzések szerint szinte kötéllel kellett fogni, s a magisztrátus egy helyütt elismerte, hogy ezek úgymond a leg-hitványabb emberek (*vilissimi homines*) közül kerültek ki. Pontos számuk nem ismert, de jellemző lehet, hogy 1739 tavaszán mindössze négyet sikerült találni.¹⁰

A rendfenntartás egyrészt a helyi karhatalom állandó erőire, a hajdúkra épült, másrészt pedig a városi utcaszervezet vezetőire, akik a gazdák közül fizetésért strázsákat fogadtak a bezárt házak őrzésére.¹¹ A lázadások ideje alatt a magisztrátus a céhekből igyekezett – inkább kevesebb, mint több sikerrel – fegyveres erőt szervezni, valamint igénybe vette külső, hivatásos katonaság segítségét is.

A felülről jött egészségügyi utasítások védelmét tehát egyrészt a városi elit és az állandó karhatalom (szélsőséges esetben külső erők), másrészt pedig az utcák „elitje”, a vagyonosabb tanácstagok voltak hivatottak ellátni – együttműködve a *vilissimi hominisszel*. Nagyjában-egészében ez volt az a társadalmi keret, annak felső és alsó határa, amely a pestisjárvány elleni városi védekezőrendszert működtette. A problémák, úgy

⁶ A pestis leginkább a 2–40 év közötti korosztályokat sújtotta: az áldozatául esettek 79,8%-a ehhez tartozott, lásd MOESS – ROMÁN: i. m., 127.

⁷ HBmL, IV. A. 1011/a. 37. kötet, 358.

⁸ MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek, Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, IV. kötet, Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1940, 110.

⁹ Uo., 108.; TAKÁCS Béla: Debrecen ipara 1693-ig, in SZENDREY István (szerk.): *Debrecen története*, I. kötet, Debrecen, Debrecen Megyei Városi Tanács, Debrecen, 1984, 459–460.

¹⁰ MAGYARY-KOSSA Gyula: *Magyar orvosi emlékek, Értekezések a magyar orvostörténelem köréből*, II. kötet, Budapest, Magyar Orvosi Könyvkiadó Társulat, 1929, 153.

¹¹ HBmL, IV. A. 1011/a. 35. kötet, 291.

tűnik, a közbülső, középső rétegeknél jelentkeztek nagyobb számban. Valószínűleg sem a bezárt házak őrzéséért fizetett gazdák, sem a karhatalommá előléptetni kívánt céhek nem álltak egyértelműen a magisztrátus oldalán. Még kevésbé azok az alsóbb, általában mezőgazdasággal foglalkozó rétegek, akiket e rendszer nem is kívánt magába építeni.

A szabálysértők oldalát tekintve a következő megállapításokat tehetjük.

Az alkalmi szabályszegők igen széles társadalmi skálán mozogtak: tanácstagoktól iparosokon, kereskedőkön és parasztokon át a cigányokig. Nyilvánvalóan nem mindenkit fedeztek fel, és nem is minden felfedezettről maradt fenn forrásanyag, az a tény azonban, hogy mindössze két tanácstag található a megbüntettek között, sokatmondó lehet.¹² Vétküik – földjükön folyó munkák ellenőrzésére szöktek át a kordonon – a leggyakoribb szabálysértések közé tartozott. Ide sorolható a vásártilalom megszegése is: a titokban kiutazó kereskedőkön, és a városon belül, a pestisesekkel is adásvételt folytató iparosokon át addig a szegényasszonyig, aki titkon kocsmát tartott, mert más-képp nem tudott volna a temetőembereknek fizetni.¹³ A posztjukat elhagyó vagy azt törvénszegésre használó strázsák szintén gyakori problémát jelentettek. Egyikük kijelentette, hogy „[n]em tartozik strázsálni fegyverrel a Császárnak is, csak adóval”.¹⁴ Mások eltulajdonították a bezártaktól az élelmiszer vásárlására kapott pénzt, vagy ittak, és úgymond „paráználkodtak” a bezártakkal.¹⁵ A temetőemberek szintjén is többször meginogni látszott a védekezési rendszer: félúton letették a koporsókat, rájuk ültek és dohányoztak,¹⁶ káromkodtak, részegeskedtek, összeverekedtek a sír fölött,¹⁷ vagy – ők is – „paráználkodtak” az elkülönített lakóhelyükre behívott nőkkel.¹⁸

Nagyszámú feljegyzés szól a ceremónia nélküli temetéssel kapcsolatos előírások semmibe vételéről. Az általános elkeseredést fejezte ki az a posztját elhagyó strázsá, aki így panaszkodott: „Sír a Lélek benne, hogy nem temethet úgy, mint régen.”¹⁹ Sokan nemcsak, hogy nem jelentették be halottjukat az előjáróságnak, s inkább a házuk udvarán temettek, hanem előfordult, hogy tömegesen összegyűltek a halottas háznál, elkergették a temetőembereket, és a bezártakkal összevegyülve vitték, kísérték ki a halottat a temetőbe, ezzel megszegve a vesztégzár-rendelkezések gyakorlatilag minden belső szabályát. Egy ilyen szabálysértés alakult át aztán 1739 augusztusának végén valódi lázadássá.

Mivel a magisztrátus az előírászerű temetés és a temetőemberek védelmére ekkor már nemcsak helyi karhatalmat, hanem külső katonaságot is alkalmazott, az összeütközés elkerülhetetlen volt. Domonkos Márton főbíró szerint a lázadó tömeg „afféle napszámosokból és mesterlegényekből” állt.²⁰ Az egyik résztvevő pedig így

¹² HBmL, IV. A. 1011/a. 35. kötet, 310. 1739. július 10.

¹³ HBmL, IV. A. 1011/a. 35. kötet, 376. 1739. november 19.

¹⁴ HBmL, IV. A. 1011/a. 35. kötet, 287. 1739. június 1.

¹⁵ HBmL, IV. A. 1011/a. 38. kötet, 154. 1743. március 30.

¹⁶ MAGYARY-KOSSA: i. m., IV. kötet, 109.

¹⁷ HBmL, IV. A. 1011/a. 35. kötet, 375–376. 1739. november 19.

¹⁸ HBmL, IV. A. 1011/a. 38. kötet, 154. 1743. március 30.

¹⁹ HBmL, IV. A. 1011/a. 35. kötet, 287. 1739. június 1.

²⁰ MAGYARY-KOSSA: i. m., II. kötet, 153.

biztatta társait: „Jól vagyon, hogy ezt cselekszik, lám megmondám, csak addig szenvedünk, míg a Parasztság haza jön a Mezőről, hátha még a Vargaság is feltámad!”²¹ Pontos számadatokat lehetetlen adni, de a lázadók tömegét úgy tűnik, a paraszti foglalkozású népesség adta, a „szegénység”. A később megbüntetettek között ugyanakkor akadtak iparos emberek, mesterek is: hentesek, vargák, fazekasok, mészárosok, kovácsok, még egy tipográfus is.

A lázadók között igen fontos szerepet töltöttek be az asszonyok. A magisztrátus szerint elsősorban ők voltak azok, akik kiszöktek rokonaikhoz a bezárt házakból, s akik a pestishalottakat a szabály ellenére tömegesen kísérték utolsó útjukra.²² Asszony szájából hangzott el az előbb idézett biztatás is a karhatalom ellen.

A lázadók ambiciózus vezetőjükre találtak egy „öreg”-nek mondott polgárban, Paytay Istvánban. Az ő foglalkozásáról nem találtam adatot, de anyagi/társadalmi helyzetére rávilágít, hogy miután kegyelmet (*gratia*) kapott a királyi törvényszéktől, szabadulólevele megérkezéséig inkább választotta a város börtönét lakhelyéül, hogy – saját szavaival – „melegben legyen, mert a Nemes Városnak több tűzifája van, mint öneki”.²³

A katonaság két nap alatt elfojtotta a lázadást. Egy halott és néhány sebesült hátrahagyásával a tömeg végül széteszlott, s csak az alkalmi szabályszegések folytatódtak továbbra is.

A pestisjárvány alatti konfliktussorozatban részt vevő felek – a szabálysértők és a hatalom – kölcsönös értetlenséggel viseltettek egymás iránt. A magisztrátus „rossz” és „engedetlen embereknek”, „nyughatatlanoknak”, „Istentől elfajultaknak” minősítette a lázadókat. Viselkedésükön, ahogy írták, „csak szánakozni és csudálkozni” tudott²⁴ – amikor épp nem fegyverekkel védekezett ellenük. A másik fél szidta, káromolta előljáróit és a rendfenntartókat, amikor épp nem a hentescégtáblákról leszaggatott dorongokkal rohant a városházára. Egy kovács a magisztrátusnak feljegyzéseket készítő nótáriust „ördög mennykő teremttével” szidta.²⁵ A hivatalosan kinevezett temetőemberekről az volt az általános vélemény, hogy „csak fel kellene akasztani őket”.²⁶ A hajdúk fejéhez is hasonló becstelenítéseket vágtak, az egyik előljárót pedig azzal tisztelték, hogy még egy hajdúnak is több esze van, mint öneki.²⁷ A magisztrátust többek között azzal vádolták, hogy éhen akarja veszejteni a szegénységet a bezárással.²⁸ A már többször említett harcias asszony a lázadás alatt az egész szervezetről így fejezte ki a véleményét: „Most menjen hát [a lázadók] elébe akár Commissarius, akár ki az ördög az eb ágyából született huncfut, ha ötven leszen is, főbe verik, mint a disznót. De bár valamennyi Előljáró Tiszt van az utcában,

²¹ HBmL, IV. A. 1011/a. 35. kötet, 343. 1739. szeptember 5.

²² HBmL, IV. A. 1011/a. 35. kötet, 335. 1739. augusztus 20.

²³ HBmL, IV. A. 1011/a. 36. kötet, 44. 1741. január 14.

²⁴ HBmL, IV. A. 1011/e. 1.d. Pestispátens. 1742. december 30.

²⁵ HBmL, IV. A. 1011/a. 35. kötet, 300. 1739. július 11.

²⁶ HBmL, IV. A. 1011/a. 35. kötet, 301. 1739. június 15.

²⁷ HBmL, IV. A. 1011/a. 36. kötet, 261. 1741. augusztus 12.

²⁸ HBmL, IV. A. 1011/a. 35. kötet, 325. 1739. július 25.

mind agyonvernék, még Isten se óhatja meg őket tőle!”²⁹ A lázadók feje, Patay István pedig egyenesen a tanács megdöntésére buzdítva vezette társait a városháza ellen: „Ilyen magisztrátust tart kigyelmetek?! Az egész tanácsot a bíróval együtt ki kell húzni a házból! Ne féljete! Leszek én előljárótok, az Isten ad nekünk erőt ezek ellen a fegyveres emberek ellen, itt elég dorong van.”³⁰

Figyelemreméltó, hogy bár egyik fél sem volt hajlandó elismerni a másik igazát, mindkettő maga mellett tudta a legfőbb hatalom, a Mindenható támogatását. És a magisztrátus volt az, amelyik magyarázkodásra kényszerült. A pestisrendszabályok bevezetésekor és a lázadás alatt a városvezetők tanácstagokat küldtek ki, hogy megmagyarázzák a népnek, az intézkedések, „melyeket a Nemes Tanács a Pestis végett el követ, nem a Nemes Tanács, hanem ő Felsége [a császár] akaratából lesznek”. A prédikátoroknak pedig a szószékről kellett hangoztatniuk, hogy „ez a Felsőség akarátja, kinek engedelmeskedni kell, és azon Dispositiok nincsenek is Lelki isméret ellen”.³¹

Ahhoz, hogy a lázadók ideológiáját, a konfliktusban egymással szembekerülő mentalitásokat megérthessük, a *lelkiismeret* kulcsfogalom. Nem áll módomban itt annak a több évszázados vitának a részleteire kitérni, amely a pestisjárványok értelmezése körül zajlott papok, orvosok, asztrológusok, filozófusok körében az antikvitástól egészen a 18. század végéig. Olyan kérdések voltak benne egyidejűleg jelen, mint a járványok Isten próbatétele és/vagy büntetéseként való antik, illetve keresztény (katolikus és protestáns) felfogása, a hippokratészi-galénuszi természettudományos magyarázat vonulata, az asztrológia magyarázata, valamint a népi kultúra szintjén a különböző betegségszemlékbe (például pestisdémonokba) vetett hit nyújtotta értelmezési lehetőségek.³² Hazai kutatásunk mindezekig nem tárta fel e különböző értelmezések történeti alakulásának a magyarországi vonatkozásait. A továbbiakban ezért csak arra vállalkozhatom, hogy a szóbanforgó debreceni pestisjárvány kapcsán a helybéli református, puritán elképzeléseket vizsgálom meg közelebbről.

A járvány második hullámának idején, 1742 decemberében a debreceni magisztrátus kiadott egy nyomtatott pátenszt, amely részben megismételte a Helytartótanács által előírt rendszabályokat, de hosszú magyarázatot is fűzött hozzájuk.³³ E magyarázatot valószínűleg a város egyik prédikátora készítette. A prédikációs irodalom műfaji hagyományaihoz híven először értelmezi tárgyat – a pestisjárványt –, majd sorra veszi a felhozható ellenérveket – adott esetben azokat, amelyek a szabálysértők és lázadók véleményét alkották –, és pontról pontra megcáfolja azokat.

A járvány értelmezésében a pátens a két évszázados protestáns hagyományt követi: a pestis Isten büntetése, akinek a haragját az emberek bűnei váltották ki. A szöveg

²⁹ HBmL, IV. A. 1011/a. 35. kötet, 343. 1739. szeptember 5.

³⁰ MAGYARY-KOSSA: i. m., II. kötet, 153.

³¹ HBmL, IV. A. 1011/a. 35. kötet, 277. 1739. május 21.

³² BIRABEN, Jean-Noël: *Les hommes et la peste en France et dans les pays européens et méditerranéens*, Vol. II., Paris, Mouton, 1976, 5–74.; DELUMEAU, Jean: *La peur en Occident (XIVe-XVIIIe siècles)*, Paris, Fayard, 1978, 129–142.

³³ HBmL, IV. A. 1011/e. 1.d. Pestispátens. 1742. december 30.

az újszövetségi fügefa példáján mutatja be Isten haragját, ám ugyanakkor kegyelmes-ségét is, aki „amaz Évangéliomban említett, és próbára a Gazdától három Esztendő-re meghagyott terméketlen Fügefának példája szerint, ezen harmadik Esztendőnek végezetin, a Pestisnek ostorával Városunkban már egynéhány háznál ellenünk ujjob-ban fellobbant haragját kijelentette”. A pestisről mint próbatételről és büntetésről alkotott vélekedést, úgy tűnik, a város népe ugyanúgy osztotta, mint prédikátorai. A különböző források közül itt csak azoknak az ún. *instanciális leveleknek* a tanúbi-zonyságára utalnék, amelyeket a felgyógyult betegek írtak a tanácshoz, hogy házukat feloldják a bezárás alól: ezekben „Istennek bölcs tetszéséből e közönséges iteletnek Siralmas példájára”, „Isten ő felsége fenn forgó iteletének jelére” stb. hivatkoznak.³⁴

A pátenz szerint a szabálysértők és a lázadók a pestis elleni védekezés terén voltak más véleményen. Nem ismerték el egyrészt, hogy a „külső eszközökkel való élés is hasznos és szükséges”, másrészt pedig olyan eszközöket használtak, amelyeket a város és az ország évszázadok óta tiltott: „bűbajosok” gyógymódjait vették igénybe.

Nézzük először ellenvéleményük, mentalitásuk vallásos hátterét!

Ez úgy tűnik, a 17. század végi puritán betegségértelmezés egyik irányában gyö-kerезik, amelyről még szüleik és nagyszüleik hallhattak az akkori lelkészek prédiká-cióiban. A protestáns egyházak lényegében kétféle gyógyítási-védekezési módot írtak elő betegségek esetére: egy *belső*, bűnbánatra és könyörgésre alapozott, lelkiismereti gyógymódot, és egy *külső*, orvosságokat és a higiénia egyéb formáit magába foglaló kezelést, illetve védekezést. E gyógymódok történeti alakulását 16–18. századi angol protestáns egyházi szerzők, orvosok és filozófusok munkáiban a kiváló angol kultúr-történész, Keith Thomas elemezte inspiráló vizsgálatában. Rámutatott, hogy a belső és a külső gyógymód egyik kortárs gondolkodónál sem zárta ki teljesen egymást: az illető foglalkozása, valamint a korszak határozta meg, hogy mikor melyikre került a hangsúly, s mennyire szorította háttérbe a másikat.³⁵

Azok az érvek, amelyeket az 1742. évi pestispátens a debreceni lázadók és szabá-lyszegők szájába adott, meglátásom szerint összecsengenek a magyarországi puritanizmus egyik jeles képviselője, a debreceni prédikátor Komáromi Csipkés György *Pestis pestise* című, 1664-ben kiadott munkájának egyes passzusaiival.³⁶ Ezek az érvek és passzusok igen szigorú – a predesztináció elvét már-már fatalisztikusan képviselő és érvényesíteni kívánó –, a külső védekezést szinte teljesen elvető megfontolásokat közvetítenek. A lázadók azért szegik meg a vesztegár szabályait, azért érintkeznek fenntartás nélkül a pestisesekkel, mert „a Szent Írás Szavai szerint, Isten ember életének határt vetett, mellyet Senki által nem hághat, és azért a Pestisben minden őrizkedést megvetnek”.³⁷ Komáromi Csipkés úgy véli, „Hijában valóság, ha nem sült bolondság a döghalálnak eltávoztatására egy falut, várost, utcát, és egy két házat bepecsételni. Mert közönséges

³⁴ HBmL, IV. A. 1011/e. 1.d. Beadványok: 1739. július 28.; 1739. július 25.

³⁵ KEITH, Thomas: *Religion and the Decline of Magic, Studies in Popular beliefs in Sixteenth- and Seven-teenth-century England*, London, Peregrine Books, 1987, 90–132.

³⁶ KOMÁROMI CSIPKÉS György: *Pestis pestise*, Debrecen, 1664. (OSZK RNYT, RMK I. 1012).

³⁷ HBmL, IV. A. 1011/e. 1.d. Pestispátens. 1742. december 30.

csapása Istennek [a pestis], s sokszor aki azt kerüli, a döghalál törébe esik, aki pedig nem, megmenekedik.”³⁸ A nagymúltú, az antikvitásra visszamenő állásponttal, az ún. „*cito, longe, tarde*” (fuss el gyorsan, maradj sokáig, minél később gyere vissza) elvén alapuló betegségmegelőző magatartással szemben Komáromi Csipkés egyrészt a keresztyén szolidaritás (*atyafiság*) és a felebaráti szeretet (*affectus*) érvét hozza fel: „az Pestis előtt való futással, az keresztyénség, kegyesség, szeretet, természet szerint való jó indulat, affectus, Atyaság, Anyaság, Atyafiság etc. megtagadtatik”. Másrészt pedig a Zsoltárral együtt vallja: „az Isten elől sehova sem mehetünk”.³⁹

A páténs szerint a szabálysértők megvetik a doktorok orvosságait. Komáromi Csipkés szerint nincsen hasznuk a külső orvosságoknak: ezek „nem a halálnak üzésére, hanem fájdalomidnak enyhítésére” valók, hiszen „*Contra viru mortis non est medicamen in hortis*”, vagyis „a halál ereje ellen nincs orvosság a kertekben”.⁴⁰ A nép tagadja, hogy a pestis fertőző volna: „hogya a Pestis olly dögletes volna, ők ennyi s ám annyi Pestisesek között forgottak, ágyukba feküdtek, mégis hozzájuk nem ragadt”.⁴¹ Komáromi Csipkés szerint a pestis önmagában nem ragályos, mert „a bölcs és megvizsgálhatatlan tanácsú Isten ragasztja ahhoz, akihez ragasztani akarja [...] minden külső ok és alkalmatosság nélkül”.⁴²

Az effajta megfélelések a lázadók érvei és Komáromi Csipkés György munkájának egyes tételei között még szaporíthatók lennének. Lényegesebbnek tartom azonban, hogy rámutassak, e szigorú felfogás *mellett* már ebben a korszakban jelen volt egy másik, a külső védekező eszközökre is hangsúlyt fektető nézetrendszer. Ez utóbbit képviselte például Felvinczi Sándor: *A Jehova Nevében. A Pestisről való Rövid Beszélgetés* című munkája, amit 1679-ben adtak ki, ugyancsak Debrecenben.⁴³ Felvinczi sem a pestis ragályos voltát, sem a vesztegzár hasznosságát nem tagadta. A Komáromi Csipkés-féle szigorú megközelítést egy holland teológus, Henrik Alting (1583–1644) értekezéséből merített érvekkel egy a külső gyógymódok iránt befogadó, természettudományos-orvosi szempontból támogathatóbb felfogással igyekezett összebékíteni. Ez utóbbi nézetrendszer, a járványok kezelésének komplexebb, *mind a belső, mind a külső* gyógymódokat ajánló irányvonala látszik előtérbe kerülni a 17. század vége felé, majd aztán uralomra jutni (?) a 18. század első felében Debrecenben. Buzinkai György városi orvosnak az 1739. évi pestis alatt kiadott értekezésének – *Rövid Oktatás. Miképpen kellések magunkat [...] a Pestis ellen védelmezni; vagy a Pestisben levő betegeket orvosolni* – csak a bevezető oldalain esik szó a város „megáradott bűneiről” és a mindennapi könyörgés szükségességéről a járvány értelmezése kapcsán. A munka legnagyobb része *külső* orvosságokkal –

³⁸ KOMÁROMI CSIPKÉS: i. m., 26–27.

³⁹ Uo., 83.

⁴⁰ Uo., 63.

⁴¹ HBmL, IV. A. 1011/e. 1.d. Pestispaténs. 1742. december 30.

⁴² KOMÁROMI CSIPKÉS: i. m., 45, 50.

⁴³ FELVINCZI Sándor: *A Jehova Nevében, A Pestisről való Rövid Beszélgetés*, Debrecen, 1679. (OSZK RNYT, RMK I. 1230).

gyógyfűvekkel, füstöléssel és egyéb gyógyító eljárásokkal – foglalkozik.⁴⁴ Az 1742. évi pestispátens maga is leszögezi, hogy Isten „pedig megjelentette, sőt ugyan parancsolta, miképpen kellessék életünket, mint földi javaink között legdrágább jószágunkat minden veszedelem, sőt a halál ellen is, amennyire lehet, külső eszközök által is az Urnak félelmében őriznünk, ezt kell azért követnünk”.⁴⁵ A pestispátens a járvány önmagában fertőző voltát is kiemelten hangsúlyozta.

Az áttekintett korabeli református nyomtatványokban és levéltári iratokban azonban sem a prédikátorok, sem az orvosdoktorok nem adnak magyarázatot arra, miért bukkan fel 1739-ben Debrecenben egy még az 1660-as években tanított és népszerűsített értelmezés, és válik aztán a lázadók és szabályszegők magatartását alátámasztó, s a hatalom előtt igazolni kívánó érvrendszerre. Hazai kutatásunk sajnos még túl keveset tud a népi protestáns tudatformákról, mentalitásokról ahhoz, hogy el lehessen dönteni, arról az ismert jelenségről van-e szó, amely szerint a népi vélekedések módosulása lassabban követi az elitkultúrában végbemenő változásokat – vagy arról, hogy a népi protestantizmus egy jóval szigorúbban értelmezett (leegyszerűsített? fatalistább?) predesztinációtant vallott magáénak. Ez utóbbi lehetőséget támasztanak alá Keith Thomas adatai a 17. századi pestisrendszabályokkal szembeeszegetülő, halálukat beletörődve váró angliai protestánsokról: „Számos, a középső társadalmi réteghez tartozó megfigyelő megjegyezte, mennyire érzéketlenek [az utóbbiak] a járványveszély iránt, s megdöbbenéssel tapasztalta, mennyire nem hajlandók betartani a saját biztonságuk érdekében hozott szabályokat.”⁴⁶ Hasonló mentalitásra utalhatnak az amerikai történésznek, David Warren Sabeannek az adatai is 16. szá-

⁴⁴ BUZINKAI GYÖRGY: *Rövid Oktatás, Miképpen kellessék magunkat [...] a Pestis ellen védelmezni; vagy a Pestisben levő betegeket orvosolni*, Debrecen, 1739. (A debreceni Református Kollégium Nagykönyvtára, Q. 2200). A külső gyógymódok sorában például a következők szerepelnek. Az egészséges ember – akár orvos, akár nem – keszkenőjét rózsá- vagy levendulaecetbe áztassa, s azt szolgassza, füstölje magát levendula- és rozmarinvirággal elegyített pipadohánnyal, rágjon narancs- és citromhéjat, s dohányozzon minél többet. Házát füstölje fenyőágakkal, borókával, szurokkal, zsályával, tömjénnel, illetve gőzölje forró ecettel vagy pálinkában főtt zsályával, rutával, violával, rózsával. Házából üres gyomorral ki ne menjen, a jobbmódúak „Mithridates orvosságát” egyék – ez füge, dióbél, rutalevél összevagdálva, megsóva és borban vagy pálinkában áztatva –, a szegények elégedjenek meg fokhagymás pirított kenyérrel és egy pohár borral. Igen fontos, hogy az emberek ne féljenek a betegségtől, mert a félelem meggyorsítja a vér és a testnedvek folyását és megterhelvén a szívet, halált okozhat. Aki már megkapta a pestist, annak egyrészt a hagyományos, minden más betegségre is alkalmazott gyógymódokat – érvágást, hánytatókat, izzasztókat –, valamint gyógyteákat javallotta, úgy, mint herbateát, zsálya-, ruta-, sóska-, pimpinella- stb. főzeteket. A leginkább azonban az ún. „hippokratészi orvosságot” ajánlotta, amely nem volt más, mint pörkölt-főzött kávé – szegényebbeknek árpa, vagy zab – nádmézzel és ecettel. Már inkább a pestishez alkalmazott gyógymódként szerepelt a bubók gyorsított megérlelése növényi flastrommal (sóval összetört egérfarkfülevéből, reszelt retekéből, mustárból, rutából és fecskéfülevéből készült tapasz), friss meleg kenyérral vagy állati eredetű rátétekkel (elevenen megkopasztott verebeket vagy galambokat kellett rájuk kötni). Nem túl előrehaladott állapotban pedig eredményesnek vélték a bubók felvágását is.

⁴⁵ HBM, IV. A. 1011/e. 1.d. Pestispátens. 1742. december 30.

⁴⁶ „Many middle-class observers commented on their insensibility in face of the dangers of the plague, and were shocked by the general reluctance to obey regulations designed for their own safety.” THOMAS: i. m., 20.

zadi dél-német evangélikus parasztokról, akik szigorúan ragaszkodtak ahhoz, hogy úrvacsorát csak tiszta lélekkel vehetnek, s ezért sokszor évekig nem voltak hajlandók az egyházi szentséggel élni.⁴⁷

A levéltári iratok tanúsága szerint a debreceni városi elit az 1730-as/1740-es években mindenesetre tudatában volt annak, hogy egy eltérő felfogással kell megküzdnie. Bizonyosan ezért vette igénybe a prédikátorok tekintélyét is, hogy megértesse a néppel: a pestisintézkedések *nem a lelkiismeret ellen* történnek. Az azonban, hogy másrésztől viszont szemmel láthatólag a felsőség, az uralkodó, a „Császár parancsa” mögé búj, a város évszázados önállósági hagyományait tekintve vagy csak olaj volt a tűzre, vagy nem ért semmit, mert a lázadók tudhatták, hogy más esetekben a város vezetősége, ahol lehet, mindig igyekszik kibújni a belügyeikbe egyre inkább beavatkozó, katolikus tisztviselőket a nyakukra küldő felsőség követelése alól.⁴⁸

Az 1742-es pátens másik fő vádpontja szerint „a népnek elvette Isten az eszét, hogy az értetleneknek és bűjös-bájosoknak tanácsát inkább kövessék, és azoknak inkább engedjenek, mint okossággal és tudománnyal ékeskedőknek”.⁴⁹ A pestisjárványról író 17–18. századi debreceni prédikátorok értékes adatokat szolgáltatnak azokról a „babonás orvosságokról” is, amelyeket a nép, úgy tűnik, inkább előnyben részesített, mint a patikában kaphatókat. Komáromi Csipkés György 1661-ben, Felvinczi Sándor 1679-ben, Köleséri Sámuel 1709-ben említ például a vámpírhiedelmek köréhez tartozó mágikus védekező praktikákat. Eszerint pestis idején Románia/Erdély és Észak-Magyarország vidékein a halottakat kiásták a földből, és lefejezték vagy elégették.⁵⁰ Jóllehet, Komáromi Csipkés említ egy ilyen esetet magából Debrecenből is, semmilyen további nyomát nem találtam annak, hogy a város népe a későbbiekben ilyen módszerekhez folyamodott volna. Annál valószínűbb, hogy a pestispátens „bűjös-bájosok” megnevezés alatt a népi gyógyítás helyi képviselőire utal, akik Felvinczi egyik korábbi említése – valamint az általam vizsgált kora újkori debreceni boszorkányperek (1575–1759) – alapján a „betegre olvasó asszonyok” voltak.⁵¹ A járvány alatt, 1739 augusztusától 1743 decemberéig összesen 21 bűntetőpert folytatott le a magisztrátus „ördögös gyógyítással”, „boszorkánysággal”, illetve jövendöléssel és ún. táltostudománnyal vádolt helyi lakosok ellen.⁵² Ezeknek a pereknek a tanúvallomásai sajnos hiányoznak, így kevés információnk van arról, hogy ezek az ún. „Orvos Asszonyok” és – olykor – férfiak valóban megkísérelték-e a pestises betegek gyógyítását, amint azt a pátens sejteni engedi. 1743. évi pere szerint

⁴⁷ SABEAN, David Warren: *Power in the Blood, Popular Culture and Village Discourse in Early Modern Germany*. Cambridge, Cambridge University Press, 1984, 37–60.

⁴⁸ BALOGH István: A rendi állam várospolitikája, in RÁCZ: i. m., 143–162.

⁴⁹ HBmL, IV. A. 1011/e. 1.d. Pestispátens. 1742. december 30.

⁵⁰ KOMÁROMI CSIPKÉS: i. m., 60.; FELVINCZI: i. m., 120.; KÖLESÉRI Sámuel: *Pestis Dacicae anni 1709. scrutinium et cura*, Cibinii, 1709. idézi MAGYARY-KOSSA: i. m., IV. kötet, 29–30.

⁵¹ FELVINCZI: i. m., 121.; Lásd még KRISTÓF Ildikó: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”, *A boszorkányüldözés társadalmi és kulturális háttere a kora újkori Debrecenben és Bihar vármegyéjében*, Debrecen, Ethnica, 1998.

⁵² HBmL, IV. A. 1011/a. 35-38. kötet; KRISTÓF: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”.

egy a városból többször is kiűzött gyógyító juhász emberről mindenesetre biztosan lehet tudni, hogy igen.⁵³ Azt is láthatjuk, hogy a járvány ideje alatt „illegitim gyógyítás” miatt vád alá került „Orvos Asszonyok” és bábák ellenében a magisztrátus a hivatalos, legális orvoslás képviselőinek, a városi orvosoknak és borbélyoknak a hatáskörét és kiváltságait igyekezett védelmezni.⁵⁴

Sem a korábbi időszakból, sem az utolsó nagy pestisjárvány idejéből nincsenek adatok a városból – vagy Bihar megye falvaiból – arra, hogy a boszorkánysággal vádolt személyeket a pestis mágikus úton való okozásával vagy terjesztésével (is) gyanúsították volna: ún. *engraisseur*ökre (feltételezett pestisterjesztőkre) nincsen adatunk.⁵⁵ A protestáns egyházak balszerencse-magyarázata, betegségekkel kapcsolatos felfogása szerint ugyanakkor a boszorkányság az Isten büntetését kiváltó emberi bűnök közé tartozott.⁵⁶ Kabai Bodor Gellért református értekezése szerint – amelyet *Hegyes Ösztön A Sátánnak Angyala* címmel 1678-ban adtak ki Debrecenben –, a „varázslók és bűvös-bájosok bűne” azért irtóztató és kigyomlálandó, mert „ugyan társul és eszközül adják magukat a Sátánnak, midőn ez harcol az Istennek választotti ellen”.⁵⁷ A városi és vármegyei büntetőperek tanúsága szerint a bűnbakkeresésnek és feszültségevezetésnek effajta kombinált lehetőségével valóban élt a korszak népe. Ez magyarázhatja, hogy azokban az években, amelyekben valamilyen természeti katasztrófa vagy éppen pestisjárvány pusztított, a boszorkánysággal vádoltak száma Debrecenben az évi átlag egy-két főnél mindig magasabbra emelkedett. Legtöbbjüket pedig éppen az 1739–42 évi, legnagyobb pestisjárvány alatt, illetve közvetlenül azután vitték bíróság elé.⁵⁸

A pestisjárvány során egy adott közösségben kialakult feszültségek, mint láttuk, igen sokrétű és továbbgondolásra érdemes kérdéseket vetnek fel. A jelen tanulmány korántsem meríti ki az elemzés lehetőségeit. A szabályszegő viselkedés formáit itt csak egy feltehetőleg korábbi és szigorúbb vallásos mentalitásban, bizonyos népi protestáns tudatformákban, illetve gyakorlatokban, a népi hiedelmek által kínált feszültségevezetés módozataiban nyomoztam. Nem állt módomban kitérni a járvány – úgy történeti, mint strukturális – pszichológiájának olyan kérdéseire, mint a hétköznapiak rendjének felbomlása, a bezártság és a betegségtől való félelem okozta „kénysze-

⁵³ KRISTÓF: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”, 216, 110, 112, 114, sz.: Kis János.

⁵⁴ KRISTÓF: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”, 215–216, 92–114. sz. Lásd még ugyanitt az 5. fejezetet: „Minden nyavalyátokért emberre vettek”: a boszorkány vádaskodás társadalmi háttere, 114–185, különösen 143–162.

⁵⁵ Francia és svájci adatokra nézve lásd MONTER, William: *Witchcraft in France and Switzerland, The Borderlines during the Reformation*, Cambridge, Cambridge University Press, 1976, 44–45, 47–49, 52, 65, 94–95, 115–118, 121–127.

⁵⁶ A kora újkori református boszorkányság-felfogásról és démonológiáról lásd KRISTÓF: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”, 54–76.

⁵⁷ KABAI BODOR Gellért: *Hegyes Ösztön a Sátánnak Angyala*, Debrecen, 1678, 44. (OSZK RNYT, RMK I. 1220).

⁵⁸ Lásd ehhez tanulmányomat KRISTÓF Ildikó: Boszorkányok, „Orvos Asszonyok” és „Parázna Személyek” a 16–18. századi Debrecenben, *Ethnographia*, CL. évfolyam, 1990/3–4, 438–466.; és KRISTÓF: „Ördögi mesterséget nem cselekedtem”, 114–124.

rű magányosság” és „jövőnélküliség” érzése.⁵⁹ Márpedig a mindenkori szabályszegők ezektől a nyomasztó érzésektől is szabadulni kívánhattak, amikor látni akarták elzárt vagy még egészséges rokonaikat, folytatni akarták megszokott munkájukat. Külön elemzést érdemelne a pestisrendelkezések következtében „elembertelenített halál”,⁶⁰ a ceremónia nélküli temetés ellen fellépő, az ünnepélyes *rite de passage*-hoz a lázadásig ragaszkodó rétegek – mint láttuk, jelentős számban nők – mentalitása, vagy a kétségbeesés talaján kisarjadó szélsőséges viselkedések (a temetőemberekkel való „paráználkodás”, a pestises temetőben való mulatozás⁶¹) kérdése.

Egy régi keleti legenda szerint egyszer a Pestis ígéretet tett egy jósnak, hogy nem szed ezernél több áldozatot Szmirnában. „Óh, Pestis, te átkozott, becsaptál engem – kesergett később a jós –, hiszen több mint húszezren haltak meg!” „Biztosíthatlak – válaszolt a Pestis –, hogy én megtartottam a szavam, és csak ezer ember halálát okoztam, a többi tizenkilencezer saját félelmének lett az áldozata.”⁶²

Hogy a korabeli – mindenkori – emberek mitől és miért féltek jobban, a járványtól-e vagy megszokott életrendjük szétzilálódásától, s hogy milyen módon próbálták ezt vagy azt kivédeni, még alapos vizsgálatokat igényel. Ám kétségtelenül fontos és hálás kutatói, emberi feladat.

ABSTRACT

**„His soul is weeping since he cannot bury the dead as before.”
Plague and uprising in the city of Debrecen (Hungary), 1739–1742**

This is a historical anthropological study of a period of social and religious tensions in a Calvinist city in the Kingdom of Hungary in the first half of the 18th century. The last and greatest plague epidemic devastating Hungary and Transylvania between cca. 1738 and 1743 led to a clash of different opinions and beliefs concerning the origin of the plague and the ways of countering it. The town of Debrecen, situated in the Great Hungarian Plain, saw not only frequent violations by its inhabitants of the imposed measures of lockdown but a major uprising in 1739. The author investigates on the one hand the historical sources (handwritten town records, written and printed regulations, files of criminal proceedings and other manuscripts) to be found in the city archives of Debrecen, and on the other hand the works of the local Calvinist preachers published in the same town.

The purpose of the study is to outline the main threads of interpretation concerning the plague: a stricter and earlier one closer to local Puritanism, and a more moderate and later one closer to the expectations of contemporary medical

⁵⁹ „solitude forcée”, „vivre sans projet” – DELUMEAU: i. m., 114–117.

⁶⁰ Uo., 115.

⁶¹ HBmL, IV. A. 1011/a. 38. kötet, p. 259. 1743. június 8.

⁶² BIRABEN: i. m., 37.

science. While the former set of interpretation seems to have been founded especially on an „internal” cure (i.e. religious piety and repentance), the latter suggested mostly „external” means (i.e. quarantine measures and medicine) to avoid the plague and to get rid of it. There seems to have existed, however, a third set of interpretation, namely that of „sorcery and magic” by which the so-called „Doctor/Cunning Women” also attempted to cure the plague-stricken by their magical means. This third set has not been tolerated by none of the other two. The author provides a detailed micro-historical analysis of both the events and the discourses into which they were embedded.